

Галина Куц

ЛІБЕРАЛІЗМ КЛАСИЧНИЙ І СУЧАСНИЙ: СПІЛЬНЕ ТА ВІДМІННЕ

*Концептуальне ядро лібералізму сформоване рядом базисних, взаємопов'язаних між собою принципів: проблематика індивідуальних свобод, невідчужуваності природних прав, обмеженого врядування, приватної власності, розділення владних гілок, верховенства права тощо. Ці ідеї, оформившись у класичному лібералізмі, набули суттєвого переосмислення в дискурсі сучасного лібералізму, адаптуючись до змінюваних політичних реалій. **Ключові слова:** лібералізм, класичний лібералізм, сучасний лібералізм.*

Kuz g. Classical and modern liberalism: common and distinctive. Article «Classical and Modern Liberalism: common and distinctive», written by Kuz Galina dedicated to the problems of classical and modern liberalism. Conceptual core of liberalism has been formed with a number of basic, interrelated principles: issues of individual freedoms, inalienability of natural rights, limited government, private property, separate branches of government, rule of law and so

on. These ideas being formed in classical liberalism, have gained considerable rethinking in the discourse of modern liberalism, adapting to changing political realities. Keywords: liberalism, classical liberalism, modern liberalism.

Актуальність порівняльного аналізу проблематики класичного та сучасного лібералізму зумовлена необхідністю виокремлення базових трансформаційних інтенцій лібералізму, які, вписуючись у сучасний політичний дискурс, здатні сприяти оптимізації політичного простору. Актуальність проблеми також детермінована критикою лібералізму, що активізувалася у зв'язку з фінансово-економічною кризою у сучасному світі. Втім, критиці піддається весь корпус ідей лібералізму, а не лише його економічна експлікація. Разом з тим, саме завдяки ідейному арсеналу ліберального дискурсу, зокрема проблематиці індивідуальних та політичних свобод, відбулося оформлення сучасного політичного ландшафту західних країн.

Центральне місце в класичному лібералізмі займає проблематика політичних та економічних свобод, природних прав індивіда, суспільного договору тощо (С. Бентам, Т. Гоббс, І. Кант, Б. Констан, Дж. Локк, Дж. Ст. Мілль, Ш.-Л. Монтеск'є, А. Сміт, Г. Спенсер, А. де Токвіль та ін.). У концептуальному арсеналі дискурсу сучасного лібералізму домінантною стає ідея державного регулювання соціальної сфери (Т. Г. Грін, Л. Т. Гобгауз, Дж. Дьюї, Г. Кроулі, Л. фон Мізес, М. Фрідман, Ф. А. фон Хайек та ін.).

Метою статті стало виявлення основних ідей класичного та сучасного лібералізму, які зумовили оформлення концептуального каркасу ліберального дискурсу. *Завдання* статті полягає у виокремленні — в контексті порівняння основоположних ідей класичного та сучасного лібералізму — базових трансформаційних інтенцій лібералізму, які здатні сприяти оптимізації політичного простору.

Оцінюючи в цілому концептуальний масив ліберального дискурсу, прийнято виділяти два етапи в генезі ліберальної проблематики: класичний лібералізм (XVII–XIX ст.) та сучасний лібералізм (кінець XIX — початок XXI ст.). Класичний лібералізм акцентував увагу на проблематиці політичних та економічних свобод індивіда. Своєрідність його ідей зумовлена Європейською та Північно-Американською інтерпретаціями лібералізму. Якщо в Європі спостерігалася виокремлення англосаксонської та континентально-європейської ліберальних традицій, то в США роздвоєння

ліберальної проблематики проявилася у виникненні «помірного» та «демократичного» варіантів лібералізму (див. рис. 1).

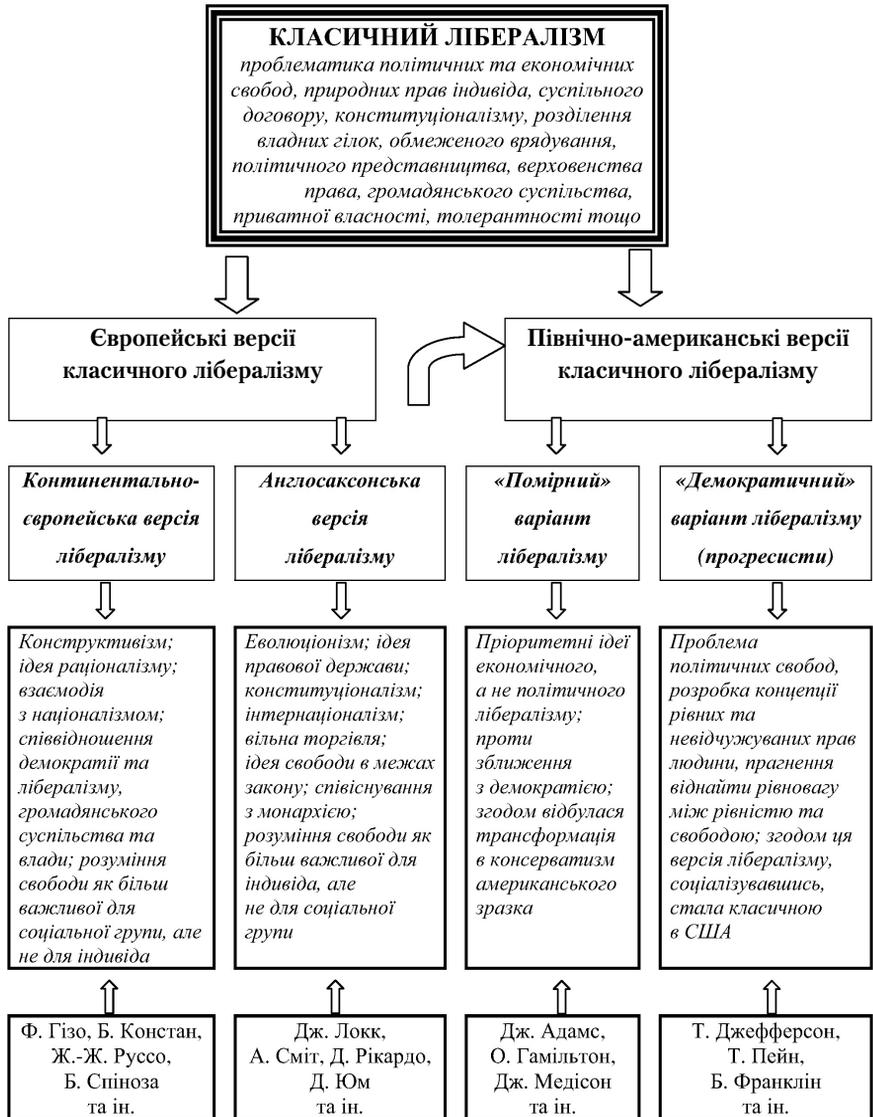

Рис. 1. Основні інтерпретації класичного лібералізму (авторська розробка)

На рубежі XIX–XX століть спостерігається перетворення класичного лібералізму в сучасний за такими напрямками [4, с. 623]: соціалізація (посилення уваги до соціальної сфери); демократизація (введення всезагального виборчого права); етатизація (посилення ролі держави в економіці); націоналізація (відмова від космополітизму); модернізація (концептуальне оновлення базових принципів лібералізму). Із зазначених напрямів перетворень найбільш активно окреслювалися тенденції соціалізації, які врешті привели до концептуального оформлення сучасного лібералізму. Трансформація ліберальної проблематики, яка відбулася наприкінці XIX — на початку XX століть, означається в різних джерелах по-різному: і «соціальний лібералізм», і «ліберал-реформізм», і «неолібералізм». Понятійне ототожнення двох останніх термінів пов'язане з тим, що «ліберал-реформізм» виникнув в Америці і саме там його часто називають «неолібералізмом». Утім, значно частіше спостерігається ототожнення термінів «соціальний лібералізм» та «ліберал-реформізм», які вживають як синонімічні. Стосовно ж уживання терміна «неолібералізм» зазначимо, що ним більш прийнято означувати окремих етап сучасного лібералізму, який оформився ближче до середини XX ст. Генеза проблематики сучасного лібералізму представлена на рис. 2.

Центральною проблемою сучасного лібералізму стало питання соціальних гарантій прав та свобод індивіда. Цьому, не в останню чергу, сприяла популярність марксизму, в рамках якого була розвинута концепція соціальної солідарності. Крім того, на необхідності соціальних заходів акцентувалася увага ще в теоретичних напрацюваннях І. Канта, Дж. Ст. Мілля, Г. Спенсера та ін., які розробляли окремі питання проблематики ліберального реформізму.

Зупинимось на виокремленні основних відмінностей між класичним та сучасним лібералізмом.

Свобода. У класичному лібералізмі проголошувався культ свободи особистості, основу якого сформовано базовими принципами: самоцінність індивіда, його відповідальність не лише перед суспільством, але й перед собою, право на самореалізацію кожного, вільний розвиток та самоствердження.

Основна відмінність між проблематикою класичного та сучасного лібералізму стосується розуміння категорії свободи. Для класичного лібералізму, як зазначав І. Берлін [1], була притаманною традиція осмислення свободи в негативному контексті (свобода *від*-), коли вважалося, що свобода необхідна індивіду для позбавлення

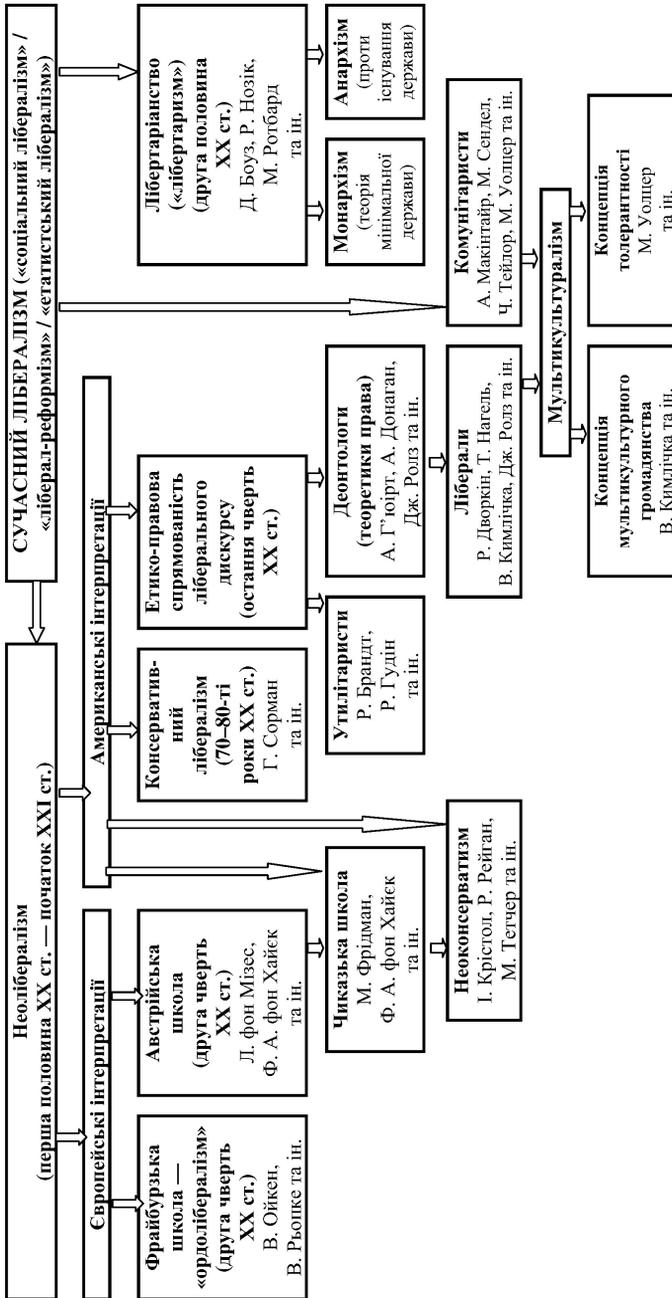

Рис. 2. Генеза проблематики сучасного лібералізму (авторська розробка)

від певних обмежень, щоб людина могла робити те, що їй заманеться. У сучасному лібералізмі з'являється концепція позитивної свободи (свобода *для*-), свободи для саморозвитку, для розширення спектра власних можливостей. Позитивна свобода означає владу людини над собою, над своїми бажаннями, послідовну раціоналізацію власних дій.

Своєрідної специфіки набула експлікація свободи в дискурсі неолібералізму. Пріоритетності набуло соціальне тлумачення свободи, згідно з яким вельми суттєвою стала вважатися належність індивіда до суспільства. Неоліберальна експлікація свободи означала «не відсутність обмежень, а здатність чи можливість людини — причому, на рівні з іншими — зробити для себе і суспільства дещо корисне» [6, с. 9].

Індивідуалізм. Відправною точкою для всього лібералізму є наявність індивідуальності, тобто цінність окремої особистості, її унікальності. У цьому контексті необхідно враховувати, що саме завдяки християнству проблема унікальності окремого індивіда стала ключовою не лише для лібералізму, але й для інших сфер суспільного життя. Адже примат індивіда над соціальною групою знаходить свою легітимність ще в євангелічному індивідуалізмі [8, с. 50].

В осмисленні проблематики індивідуалізму для класичного лібералізму була притаманною певна спрямованість на крайній індивідуалізм, що межує з егоїзмом. У дискурсі сучасного лібералізму, який відкинув орієнтацію на крайній індивідуалізм, концепція індивідуалізму була доповнена, з одного боку, теорією груп інтересів, а з іншого — концепцією комунітаризму.

Природні права індивіда. Опорою класичного лібералізму стала філософія природних прав людини (на життя, на свободу і на власність), яка, постулюючи рівність усіх людей від народження, обґрунтовувала невідчужуваність природних прав (ніхто не може ані позбавляти людей цих прав, ані розпоряджатися ними). На думку Дж. Локка, існування держави виправдовується захистом природних прав, оскільки «першочерговою і головною метою об'єднання людей у спільнотворення та передачі себе під владу уряду є збереження власності» [3, с. 195]. Слід зазначити, що поняття власності в інтерпретації Дж. Локка включає три компоненти: життя, свободу і володіння.

Усі версії сучасного лібералізму також ґрунтуються на концепції природних прав людини. Втім, існує відмінність в їх експлікації. Якщо для ліберал-реформізму більш важливими є соціальні,

економічні та культурні права індивіда, то в неолібералізмі центральне місце займають громадянські та політичні права.

Пріоритетність розуму. Ще від Сократа дійшли до нас ідеї щодо розуміння, з одного боку, людського розуму як базового орієнтира для визначення найбільш оптимальних дій, а з іншого — політичної діяльності як природної для людини. Перша ідея — стосовно пріоритетності розуму в осмисленні політичної діяльності — була повністю підхоплена класичним лібералізмом та розвинута у сучасному лібералізмі [2, с. 204]. У класичному лібералізмі спостерігалось неприйняття другої ідеї (стосовно того, що політична діяльність є природною для людини), що привело не лише до звеличення приватного життя та протиставлення його державі, але й до зародження сумнівів щодо всілякої влади. Класичні ліберали вважали владу штучною, протиприродною, з нею слід не просто миритися, її необхідно обмежувати задля процвітання свободи індивіда.

У сучасному лібералізмі, який, на відміну від класичного лібералізму, є більш активним, є розуміння, що без влади обійтися неможливо. Тому сучасний лібералізм, будучи націленим на зміни, прагне здійснювати реформи задля покращання взаємовідносин між владою та індивідом.

Ліберальне кредо «laissez faire». У класичному лібералізмі вважалося, що держава покликана захищати приватне життя індивіда та свободу його дій (у рамках закону). Втім, слід обмежити обсяг та сфери її діяльності, встановлюючи межі поширення державної влади задля мінімізації втручання держави в приватне життя індивіда. Саме цього обмеження стосується базове кредо лібералізму — «laissez faire» (невтручання). Встановлення таких меж передбачає договірний характер відносин («контрактualізм») між державною владою та індивідом, що виключає всілякі форми патерналізму. Верховенство закону (у контексті розуміння ліберального кредо) вважалося у класичному лібералізмі інструментом соціального контролю, а конституційні механізми — гарантією індивідуальної свободи. Загалом, у дискурсі класичного лібералізму кредо «laissez faire» означало принцип невтручання державної влади лише в економічні відносини (як внутрішні, так і зовнішні) [7, с. 594–595].

Якщо у класичному лібералізмі втручання держави в соціальну сферу було обмеженим, то для сучасного лібералізму ідея державного регулювання соціальної сфери стала домінантною,

через що його інколи називають «етатистською» формою лібералізму. Відповідно, суттєвого переосмислення стосовно соціальної сфери (певного звуження) зазнало кредо лібералізму «laissez faire», оскільки стало вважатися, що держава має взяти на себе зобов'язання щодо її регулювання (Т. Г. Грін, Л. Т. Гобгауз та ін.). Це вимагало зміни ставлення до держави, яка стала уже сприйматися як інструмент розширення свободи, а не її обмеження. Відносини між державою та індивідом стали набувати партнерського забарвлення. Отже, з одного боку, спостерігалось звуження застосування ліберального кредо. З іншого боку, якщо в класичному лібералізмі базове кредо («laissez faire») стосувалося лише свободи в економічній сфері, то сучасному лібералізму притаманне поступове освоєння нових сфер суспільної свободи, що розширило застосування ліберального кредо.

Ідеї спонтанності та еволюціонізму. Раціоналізм ліберального світосприйняття припускає визнання і сприйняття спонтанних утворень (систем цінностей, моралі тощо). У класичному ліберальному дискурсі в сприйнятті суспільно-політичного розвитку надаються пріоритети еволюційному характеру розвитку та спонтанним ініціативам, що, з одного боку, передбачає втілення реформістських стратегій у суспільний простір, а з іншого — ринкових механізмів у економічний простір. Вважалося, що вільна взаємодія індивідів у різних суспільних сферах урівноважується сама собою (за аналогією з ньютонівською картиною світу, згідно з якою вільний рух атомів, врешті-решт, урівноважується). Ця ідея набула особливої популярності в економічній сфері, трансформувавшись в ідею вільного ринку, що регулюється завдяки «невидимій руці» (А. Сміт). Тобто, базовим на разі виступало припущення, що саморегулятивні сили вільного ринку створюють механізми адаптації до нових економічних умов. Утім, сучасний лібералізм у ці уявлення про суспільство чи економіку як сфери, що саморегулюються, вніс ідею необхідності періодичної корекції їх діяльності.

Плюралізм. Концепція плюралізму стала своєрідним містком між класичним та сучасним лібералізмом, набувши актуальності саме для дискурсу сучасного лібералізму. Адже вперше сучасний лібералізм дістав бойове хрещення, продемонструвавши свої можливості у релігійній площині, коли став на шлях обмеження впливу релігійної політики держави, формулою якої була теза «одна держава — одна релігія». Натомість, лібералами була підтримана теза «одна держава — багато релігій» [2, с. 204], що продемонструвало

орієнтацію сучасного лібералізму на плюралістичний світогляд. Згодом аналогічної підтримки набула і сфера підприємництва.

Згідно з концепцією плюралізму у суспільстві є багато джерел влади (в тому числі й уряд), які готові здійснювати контроль над громадянами [5, с. 44–45]. Саме тому в сучасному лібералізмі змістилися акценти із проблеми обмеження влади держави (на чому базується кредо «laissez faire») на проблему забезпечення динамічної рівноваги між різними центрами влади, що, в свою чергу, актуалізувало ідею консенсусу. Паралельно набула популярності концепція відкритого суспільства (К. Поппер), яке засноване на плюралізмі.

Конкуренція. Ідея конкуренції органічно доповнила ідею плюралізму. Якщо для класичного лібералізму була актуальною ідея жорсткої конкуренції, згідно з якою виживає сильніший (У. Г. Самнер), то у сучасному лібералізмі ця ідея була суттєво пом'якшена. Як зазначав Ф. А. фон Хайек, у політичному контексті «конкуренція — процес доказу правоти меншості, коли більшість схиляється до дій, яких спочатку не бажала» [9, с. 49]. Стало вважатися, що існування суспільства зумовлюється механізмами співпраці та взаємодопомоги між членами суспільства. Врешті, ідею жорсткої конкуренції витіснила ідея співробітництва.

Від «рівності можливостей» — до «рівності умов». Переосмислення ідеї конкуренції відобразилося на трансформації домінантної ідеологемі класичного лібералізму «рівність можливостей» в ідеологему, притаманну сучасному лібералізму — «рівність умов». Ідеологема класичного лібералізму («рівність можливостей»), будучи спрямованою на нівелювання початкової нерівності людей, спрацьовувала лише стосовно тих індивідів, у яких приблизно однакові природні задатки та умови соціалізації. Згідно з ідеологемою «рівності умов», яка з'явилася в сучасному лібералізмі (Г. Кроулі), успішність конкуренції має забезпечуватися створенням однакових стартових умов для індивідів (наприклад, однаковий доступ до здобуття освіти).

Ідея «держави загального добробуту». Якщо у класичному лібералізмі чільне місце посідала ідеологема «держава як нічний сторож», то в теорії неолібералізму це місце стало належати ідеологемі «держави загального добробуту» (Дж. Гелбрейт, Г. Мюрдаль та ін.), яка стала нести відповідальність за своїх громадян. Крім концепту «держави загального добробуту», основою неоліберального дискурсу стала ідеологема «соціальної ринкової еконо-

міки», яка була розроблена в теорії «ордолібералізму» (Л. Ерхард, В. Ойкен В. Рьопке та ін.), що сприяло появі умов для формування суспільної відповідальності.

Через зосередженість сучасного лібералізму у другій половині ХХ ст. на проблематиці справедливості актуалізувався принцип нейтральності, який передбачає певне відсторонення в оцінках трактування уявлень стосовно того, чим є поняття «добра» чи «справедливості» для кожного індивіда. Така позиція стосовно розуміння нейтральності означала, що держава має на себе поклати лише суто інструментальну роль, забезпечуючи громадянам право дотримуватися різних уявлень про добро та про стилі життя.

Політична участь. Політична філософія класичного лібералізму, витоки якої можна виявити у філософії стоїків та пізніх схоластів, була насамперед моральною доктриною, стверджуючи, що раціональність та добродійність притаманні людині на сутнісному рівні. Втім, вважалося, що це стосується не всіх людей, а лише кращих з-поміж них (більш освічених, розумних тощо). Виходячи з таких міркувань, у класичному лібералізмі була поширеною думка, що тільки найкращі з-поміж індивідів мають право щось вимагати від політичної влади та висловлювати сумніви стосовно її діяльності. Сучасні ліберали суттєво розширили це коло «найкращих» осіб. Актуальним стало визнання необхідності участі в політичному процесі всіх громадян, незалежно від їх соціальної належності.

Таким чином, якщо в класичному лібералізмі вважалося, що держава існує задля захисту природних прав індивіда, то сучасний лібералізм суттєво розширив це розуміння. У політичному контексті лібералізм виступає за втілення зразків ліберальної демократії, ведучи боротьбу проти всіляких форм авторитаризму. В економічному контексті увага лібералізму акцентована на інституті приватної власності та обмеженні впливу держави (особливо стосовно ринку). Культурний вимір ліберальної проблематики зосереджено на особистих свободах індивіда та широкій палітрі вибору стилів життя (від манери поведінки та одягу — до пріоритетної власної картини світу та релігійних поглядів). У соціальному контексті ліберальні практики сфокусовані найчастіше на проблемі рівності умов.

1. Берлін І. Чотири есе про свободу / Ісая Берлін; [пер. з англ. О. Коваленка]. — К.: Основи, 1994. — 272 с.

2. Звеспер Дж. Лібералізм / Джон Звеспер // Енциклопедія політичної думки; [пер. з англ. Н. Лисюк, С. Альошкіної, І. Підлуської / редколег.: К. Сігов, В. Скуратівський, Л. Фінберг]. — К.: Дух і Літера, 2000. — С. 203–207.

3. Лок Дж. Два трактати про врядування / Джон Лок; [пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець]. — К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. — 265 с.

4. Митрошенков О. А. Либерализм / О. А. Митрошенков // Политическая энциклопедия: в 2 т. / [Нац. обществ.-науч. фонд; рук. проекта Г. Ю. Семигин]. — М.: Мысль, 2000. — Т. 1: А–М. — С. 622–623.

5. Ровдо В. В. Идеология либерализма / В. В. Ровдо // Ровдо В. В. Мировые политические идеологии: классика и современность / Ровдо В. В., Чернов В. Ю., Казакевич А. Н.; под общ. ред. В. Ю. Чернова. — Минск: Тонтик, 2007. — С. 34–59.

6. Соловьев А. И. Либерализм: проблемы теоретического и идеологического измерений [Электронный ресурс] / А. И. Соловьев // Научный эксперт: научный электронный журнал. — 2010. — Вып. 6. — С. 5–23. — Режим доступа: http://www.rusrand.ru/text/Jornal6_2010.pdfhttp://www.rusrand.ru/text/Jornal6_2010.pdf.

7. Струве П. Б. Laissez faire et laissez passer / П. Б. Струве // Энциклопедический словарь. Томъ XVII^А: Ледьє–Лопаревъ / [Издатели: Ф. А. Брокгаузъ (Лейпцигъ), И. А. Ефронъ (С.–Петербургъ)]. — С.–Петербургъ: Типо-Литографія И. А. Ефрона, 1896. — С. 594–595.

8. Фуше М. Европейская республика. Исторические и географические контуры / Мишель Фуше; [пер. с фр. В. П. Серебренникова и Т. Н. Серебренниковой]. — М.: Международные отношения, 1999. — 168 с.: ил.

9. Хайек Ф. А. фон. Познание, конкуренция и свобода: [антология сочинений] / Фридрих Август фон Хайек; [пер. с англ., сост. и предисл. С. Мальцевой]. — СПб.: Пневма, 1999. — 288 с.